

Cankar in zatiranje socialističnega tiska v obdobju Avstro-Ogrske

ANDRAŽ JEŽ

Ivan Cankar se danes v slovenski javnosti pogosto vpenja v okvir dunajskega *fin de siècle* in slovenske moderne. V zvezi s cenzuro in političnimi pritiski na Cankarja se tako največkrat omenja njegovo zbirko *Erotika* (1899). Ljubljanski škof Bonaventura Jeglič je zaradi domnevno pohujšljive subjektivistične lirike pokupil glavino prve izdaje in jo manifestativno sežgal. To poglavje se posveča nekemu drugemu kulturno-političnemu kontekstu, ki mu je pripadal vrhniški proletarski pisatelj, in sicer socialističnemu oziroma socialdemokratskemu. Ta kontekst osvetljuje družbenokritično jedro in držo številnih njegovih literarnih del (predvsem esejistike in govorov),¹ pa tudi njegove zaplete s sočasno oblastjo.

Socialistično zavzemanje za demokratizacijo oziroma emancipacijo se je tudi v avstrijskih razmerah neogibno manifestiralo kot boj z uradnim represivnim aparatom. Z njim so bili uigrani meščanski mediji, nad katerimi je bdela socializmu sovražna cenzura. Avstrijske politične represije nad socialisti iz leti 1848–1914 zgodovino pisje še ni sistematično raziskalo. Pred tistim, ki se bo takšne raziskave lotil, je mukotrпно delo: represivnih ukrepov proti socialistom je bilo skozi desetletja nepregledno veliko. Obenem se je ta represija po doslednosti pogosto zelo razlikovala med posameznimi deli monarhije, saj je bila v glavnem prepuščena lokalnim oblastem, kar bo celovito raziskavo dodatno zapletlo.

¹ Ivo Brnčić (1937: 346 idr.) kot izstopajoče socialistična navede Cankarjeva dela *Hlapec Jernej*, *Za križem*, »Slovensko ljudstvo in slovenska kultura«, »Kako sem postal socialist«, »Kristusova procesija«, »Dunajsko pismo«, »Lepa naša domovina«, »Strahovi«, politične članke v *Rdečem praporu*, »Trnovska procesija«, »Blage duše«, »Ulica umirajočih«, »Krivica«, »Legenda o Kristusovi suknji«, »Predmestje«, »Fiama Jeremijeva«, odlomke iz *Bele krizanteme*, »Očiščenje in pomlajenje« in »Slovenska kultura, vojna in delavstvo«. Zbirko *Za križem* (1909), ki prikazuje težko življenje dunajskih proletarcev, je Cankar do *Podob iz sanj* (1917) cenil kot svoje najboljše delo (Čeh Šteger 2019).

Po orisu nekaterih mejnikov razvoja socializma na Kranjskem (v širšem habsburškem okviru) in ovir, s katerimi je represivni aparat ta razvoj upočasnjeval in določal, si bomo поблиže ogledali Cankarja. Po Jegličevi dobrodošlici mlademu literatu v javnosti je Cankar do konca prve svetovne vojne, ki ga je preživel za natanko en mesec, v konflikt z lokalnimi oblastniki prišel še nekajkrat. V primerih, ki jih v članku orišem, je Cankarja boj z uradno cenzuro in represivnim aparatom zaznamoval bolj kot pri požigu. Političnega preganjanja je bil deležen zlasti odtlej, ko je kandidiral za državnozborske volitve kot predstavnik Jugoslovanske socialnodemokratske stranke (JSDS) za litijsko okrožje. Ob cenzuri uvodnika v *Rdečem praporu* in izvedbe drame *Hlapci* bom omenil tudi njegovi zaporniški izkušnji. Prva je tesno povezana z neobjavo enega Cankarjevih ključnih političnih esejev, druga pa naj pokaže, kaj se je s Cankarjem, avstrijskim socializmom ter cenzuro in politično represijo nasploh dogajalo ob začetku vojne.

Zgodovina delavskega gibanja v Habsburški monarhiji kot boj z represijo

Politični razred Habsburške monarhije je bil do pojava delavskega gibanja sredi 19. stoletja ostro odklonilen. Cilji delavcev so bili habsburški ureditvi največkrat diametralno nasprotni. Namesto absolutističnega cesarstva so delavci zahtevali demokratično republiko; zavzemali so se za splošno volilno pravico namesto z ekonomskim cenzusom določene moške – v avstrijskem delu monarhije je leta 1905 volilo 27 odstotkov, v madžarskem delu pa le 6,2 odstotka prebivalstva (Gerő 1995: 173); zavzemali so se za vsem dostopno javno laično šolstvo, rešeno primeža monarhizma in klerikalizma; in medtem ko se je država od Bachovega absolutizma naprej ekonomsko liberalizirala in so kapitalisti vse bolj pritiskali na zaposlene, so se socialistični delavci bojevali za krajši delavnik ter delavske in državljanske pravice. Rastoči nacionalistični sentiment meščanskih politikov v vseh delih monarhije pa tudi ni bil uskladjiv s socialističnim internacionalizmom. Na kranjskih delavskih shodih so vsaj občasno nastopali tako slovenski kot nemški govorniki, zato so bili oblastniki – kljub občasnim trenjem med nacionalističnimi političnimi razredi različnih pokrajin z dunajskim centrom ter še bolj med liberalnim in konservativnim taborom teh razredov in zlasti med različnimi porajajočimi se nacionalnostmi – vsaj v odporu do socializma složni in pogosto kooperativni.

Cankar je o začetkih socializma med Slovenci spregovoril 20. aprila 1918 na predavanju »Očiščenje in pomlajenje«:

Socialistično misel so prinesli slovenskemu delavstvu strokovno in nekoliko tudi politično izobraženi delavci, ki so se v dolgih letih bivanja in dela v nemški tujini naučili temeljnih naukov marksizma, spoznali ogromno korist organizacije ter se prepojili s čisto materialističnim mišljenjem. Teh prvih boriteljev za osvobodjenje slovenskega delavstva izpod kapitalističnega jarma nepozabljiva zasluga je, da se je delavstvo pričelo dramiti, začelo se organizirati ter se s silo svoje organizacije povzdignilo iz suženjstva do človeškega, res skromnega, pa vendarle človeškega življenja. (Cankar 1976: 243–244)

V nadaljevanju Cankar sodi, da je bilo njihovo delo nezadostno, preveč omejeno na peščico fraz, hkrati pa ob požrtvovalnem, a nesistematičnem in ozkem angažmaju premalo pozorno do naroda. Naposled vendarle poudari, da bo delavec »za zmeraj hvaležen tem svojim prvim evangelistom, ki so brez pomisleka tvegali zanj preganjanje in svobodo« (Cankar 1976: 244). Žal je bilo tveganje stalnica zgodovine slovenskega socializma pred koncem druge svetovne vojne.

Redke poskuse delavskega združevanja je avstrijska reakcionarna vlada zavrla že takoj po zatrtju pomladi narodov v letih 1848–1849 (Henderson 1976: 65–66). Leta 1869, kmalu po uvedbi dvojne monarhije, je prepoved socialističnega delovanja razbila gibanje, ki je v šestdesetih letih dobilo nov zagon. »Delavsko gibanje je moralo v večnacionalni Avstro-Ogrski skozi več dovolj težkih faz,« je pisal hrvaški filozof in zgodovinar marksizma Predrag Vranicki (1983: 356) in dodal: »Še v šestdesetih in sedemdesetih letih je bilo gibanje odvisno od samovolje policijske in državne birokracije, njihove vodje so zapirali in obsojali, organizacije pa razpuščali.« Po t. i. veleizdajniškem procesu, ki je potekal poleti 1870 na Dunaju, je bila večina delavskih društev v monarhiji razpuščena (Rozman 1973: 66).

Taaffejeva druga konservativna vlada je leta 1885 s pomočjo nemške liberalne buržoazije sprejela nove protisocialistične zakone, delavsko agitacijo pa je želela zadušiti tudi s kompromisnimi reformami, v katerih so odmevale zahteve avstrijskega delavskega gibanja (Dobrila idr. 1969: 15; Ferenc idr. 1981: 18). Taaffejevo preganjanje socializma je potekalo na kompleksnem političnem ozadju: v letih 1882–1884 so avstro-ogrski politični razred pretresli atentati, ki so jih zagrešili anarhisti pod vodstvom Josefa Peukerta (Henderson 1976: 668). To je oblast izkoristila za uvedbo izrednega stanja in dodatnih represivnih ukrepov nad anarhisti, a tudi nad socialisti, saj je tako ubila dve muhi na en mah.

Tudi na kranjskih sodnih procesih so tako preganjali t. i. socialistično-anarhistične težnje. Z besedami Dušana Kermavnerja (1963: 29), osrednjega zgodovinarja socializma na Slovenskem: »Polijska poročila iz te dobe moramo jemati v roke prav kritično, kajti včasih iz njih prej razberemo, kaj je hotela policija, kakor pa, kaj je bilo. Zlasti v času, ko so preganjali radikalne socialiste, so policijski zaupniki in organi marsikaj zvili iz trte ali pa kaj napihovali, da bi bili socialisti videti kot anarhisti.«

Polijski uslužbenci po vsej monarhiji so vneto nadzorovali delavsko organiziranje: »Po uradni dolžnosti – in po naravi svojega poslovanja tudi tajno – je sledila vsej socialistični dejavnosti v Ljubljani mestna policija, ki je opravljala tudi posle državne ali politične policije; v tem območju se je morala ravnati po navodilih kranjske deželne vlade oziroma takratnega kranjskega deželnega predsednika, barona Andreja Winklerja, ki je izvrševal navodila osrednje dunajske vlade grofa Taaffeja.« (Kermavner 1963: 12)

Nasploh preganjanja socialistov v različnih delih monarhije večinoma ni sprožil dunajski dvor ali parlament. Zanj so bile pooblašene deželne vlade s cesarsko-kraljevim represivnim aparatom, ki so v posameznih deželah predstavljale Dunaj.² Na Kranjskem sta bila med najbolj zavzetimi policisti višji komisar Johann Parma (oče skladatelja Viktorja) in ambiciozni uradnik Ivan Robida. Policisti so se redno udeleževali delavskih shodov (Kermavner 1963: 29–30) – kot bomo videli pozneje, je bilo to leta 1913 usodno za Ivana Cankarja – in zahtevali vnaprej zapisan program. Tako se je večkrat primerilo, da je prisotni policist govornika ustavil takoj, ko je ta za hip skrenil z vnaprej začrtane teme, kot je bila zapisana v programu (prim. Kermavner 1963: 48, 54, 68).

To je bil na Kranjskem tudi čas t. i. krvavškega procesa: aprila 1884 so aretirali Franca Železnikarja, Henrika Tumo in še nekaj vodilnih ljubljanskih

² Tako je lahko prihajalo do smešnih nesorazmerij: na ljubljanskem shodu marca 1888 je po pravilu prisotni komisar ustavil govornika Franca Vovka, ki je v zvezi z Lichtensteinovo šolsko reformo svaril pred klerikalnim vplivom in pri tem opisoval cerkveno zatiranje svobodne besede skozi zgodovino. Ko ga je komisar opozoril, da v tem duhu ne more nadaljevati, je govornik Vovk predenj vrgel dva izvoda dovoljenega dunajskega socialističnega časopisa *Gleichheit* in rekel, da »je vse to v nekem dunajskem nezaplenjenem listu in da je zato upravičen govoriti dalje v tem smislu, kar bo tudi storil«. Komisar je shod malo zatem vseeno razpustil. (Kermavner 1963: 69)

socialistov. Aretacije so bile »uvod v široko policijsko akcijo proti vedno bolj radikalnemu delavskemu gibanju v Ljubljani« (Ferenc idr. 1981: 19). Decembra je bil Železnikar obsojen na osem let težke ječe, ostali pa so bili izpuščeni (Dobriča idr. 1969: 15). Ko je bil Železnikar leta 1892 izpuščen, je med ljubljanskimi socialisti obveljal za živo legendo, a je leta 1903 napravil samomor.

Decembra 1888 je Victorju Adlerju, uredniku časnika *Gleichheit*, kljub stalnemu policijskemu nadzoru (Kermavner 1963: 55) na konferenci v Hainfeldu naposled tudi uradno uspelo združiti prej sprte zmerneže in radikalice. Na podlagi Marxovih znanstvenosocialističnih načel je nastala Socialdemokratska delavska stranka Avstrije, ki je bila po besedah newyorškega sodobnika »bolj kot v večini evropskih držav čisto socialistična« (Anon 1895: 11).

To je mejnik, ob katerem je avstrijsko delavsko gibanje od ozkega kroga društev prešlo k bolj množičnemu nastopu. V Hainfeldu so zahtevali politične pravice ter splošno, enako in neposredno volilno pravico. Ena od hainfeldskih zahtev se je glasila: »Odprava omejevanja svobode tiska z različnimi oblikami cenzure in prenehanje monopola posestniških razredov nad tiskom z depoziti in kolkovinami, kot tudi omejitev prepovedi prodaje knjig od vrat do vrat.« (Anon 2017: 22) Na Kranjsko je adlerjevsko linijo maja 1888 pripeljal Karel Kordelič (Dobriča idr. 1969: 16–17), ki ga je ljubljanska policija zavajajoče predstavljala kot anarhista (Kermavner 1963: 55).

Zaradi okrepljenega stavkovnega gibanja in agitacije je oblast znova segla po represiji. Med drugim je junija 1889 na podlagi neresnične obtožbe, da je anarhističen, prepovedala Adlerjev *Gleichheit* (Henderson 1976: 669). Dan zatem je bil Adler na izjemnem sodišču obsojen na štiri mesece strogega zapora zaradi kaljenja javnega miru in žaljenja armade (kritiziral je vojaško zatrtje stavke dunajskih tramvajcev). A že po štirih tednih je začel izhajati *Arbeiterzeitung* (Kermavner 1963: 127).³

³ Malo po cenzuri časopisa *Gleichheit* je filozof Friedrich Engels polovico tantiem od četrte izdaje svojega *Izvora družine, privatne lastnine in države* (1891) poklonil avstrijski socialistični stranki, leta 1895 pa je v Londonu najel posojilo, s katerim je pomagal pri financiranju Adlerjevega naslednjega časopisa *Arbeiterzeitung* (Henderson 1976: 669); po zaslugi tega posojila je *Arbeiterzeitung*, ki je prej izhajal dvakrat na teden, lahko postal dnevnik.

Novi čas: cenzurno zatrtje nesojenega prvega slovenskega socialističnega časopisa

Skoraj istočasno je cenzura onemogočila prvi slovenski poskus socialističnega časopisa. Ta bi se imenoval *Novi čas*, kar je najbrž referenca na nemški socialistični časopis *Die neue Zeit*, ki ga je v Stuttgartu urejal avstrijski emigrant Karl Kautsky in za katerega je pisal tudi Friedrich Engels (Henderson 1976: 640).

Marca 1889 so na shodu izvolili izdajateljski odbor *Novega časa* in sredi aprila deželnemu predsedstvu predložili prošnjo o izdajanju polmesečnika, ki bi ga tiskala narodna tiskarna. Vloga je morala vsebovati tudi program časopisa. Na njej je bil uradni zaznamek, naj se pošiljka »odpošlje mestnemu magistratu v Ljubljani, ki naj da izjavo o sposobnosti prosilca za odgovornega urednika v smislu čl. 12 tiskovnega zakona« (Kermavner 1963: 122). Že naslednji dan je državni tožilec odpisal, da ugovorov nima, saj urednik ustreza členu 12: je samostojen avstrijski državljan, živi v kraju izhajanja glasila in še ni bil v kazenskem postopku.

Kermavner sumi, da so se liberalci, konservativci in deželni predsednik baron Andrej Winkler dogovorili, da oblast lista ne bo dovolila. »To je res le domneva, toda takšne vrste, ki jo je komaj mogoče omajati,« dodaja (1963: 122). Na to kaže tudi molk obeh meščanskih političnih časnikov na temo *Novega časa*. Vsekakor je teden dni po sodni odobritvi vloge magistratni ravnatelj Vončina »na temelju izvedenih poizvedb« oznanil, da ima proletarski urednik, čevljar Franc Vovk, opravljena le dva razreda osnovne šole, tako da sicer zna brati in pisati, a »nima prav nobene višje znanstvene izobrazbe« in »je zato docela nesposoben, da bi prevzel uredništvo lista« (Kermavner 1963: 123).

Tri dni pozneje je Vovk prejel zavrnitev prošnje z utemeljitvijo, da z dvema razredoma osnovne šole ni usposobljen za urednika ter da »se tudi čuje, da boste nameravanemu uredništvu samo posodili svoje ime« (Kermavner 1963: 124). Zavrnitev je deželno predsedstvo isti dan sporočilo državnemu tožilstvu. Niso pa mogli dokazati, da bi Vovk komu posodil ime (kot kaže, je nova informacija presenetila tudi Vovka), zato so poudarjali njegovo domnevno pomanjkljivo izobrazbo. Nova prošnja je vsebovala jezikovne napake, ki jih je vnesel šele prepisovalec-lepopisec, jezikovno malomarna podoba pa je dala magistratu nov povod, da Vovka prikaže kot nesposobnega. Sklenili so, da bodo od njega zahtevali spričevalo o znanju slovenščine (Kermavner 1963: 124).

Spričevalo je Vovk prejel, dal pa mu ga je profesor na učiteljišču Jakob Praedika, ki ni vedel za spletke deželnega predsedstva. Predsedstvo je, potem ko je Vovk že prejel spričevalo, ravnatelju učiteljišča Blasiusu Horvathu poslalo nalog z Vovkovo novo vlogo za časopis in še nekaj dokumenti. Te naj bi Horvath predložil profesorju Praediki in mu tako dokazal, da si Vovk spričevala ni zaslužil. Že naslednji dan je ravnatelj Horvath deželnemu predsedstvu poročal o »zaslišanju« profesorja. Ta se je ponižno opravičeval, da je Vovkovo znanje ocenil za zadostno za delavca, pri čemer pa ni vedel, »kako in čemu« bo Vovk spričevalo uporabil. Ravnatelj je poudaril, da bo Praediki še naprej grozil, od njega pa je izsilil tudi obljubo, da si tovrstnih izpitolv odtlej ne bo privoščil (Kermavner 1963: 125).

Dva dni po ravnateljevem poročilu je deželno predsedstvo Vovku sporočilo, da je tudi njegova druga prošnja zavrnjena; njegovo spričevalo naj ne bi ustrezalo nekemu ministrskemu ukazu iz leta 1849. Hkrati so poudarili, da je Praedika mislil, da Vovk spričevalo potrebuje za svojo čevljarско obrt, medtem ko vloge kažejo, da slovenščine vendarle ne obvlada. S Kermavnerjevimi besedami (1963: 126): »To je pomenilo zaničevalen poziv slovenskim delavcem – socialnim demokratom, naj se kot ignoranti, ki niti svoje materinščine ne znajo prav in dobro uporabljati, ne silijo med pišoče in k izdajanju kakšnega lista!«

Poleti 1889 so pod vtisom oživiljenega časnika *Arbeiterzeitung* in velike stavke rudarjev v Zagorju ljubljanski delavci znova vložili prošnjo za *Novi čas*. Winkler je list sprva odobril – morda so mu z Dunaja namignili, da zavrnitev Vovka ni bila ne zakonita ne usklajena z deželno prakso. A spet se je zataknilo pri preverjanju urednika, tokrat krojača Ivana Brozoviča. Tudi njemu so očitali prenizko izobrazbo, a so mu prošnjo vendarle odobrili. Zdi pa se, da je bil Winkler z državnim tožilcem in političnimi vrhovi meščanskih strank vnaprej dogovorjen, da list ne bo izdan. Takoj ko je bila natisnjena prva številka, je namreč deželna oblast s tožilstvom na čelu zaplenila vse izvode in list spet ni izšel – kakor tudi nikoli pozneje. Od natisnjene prve številke se je ohranil en sam izvod, in sicer v arhivu deželnega predsedstva (Kermavner 1963: 146–150).

2017: 8). A dunajski socialisti so vse bolj drseli v reformistično, kompromisno smer. Filozofsko so se oddaljevali od Marxa in Hegla ter se bližali takratnemu novokantovstvu (Vranicki 1983: 357), politično pa so se pomikali na desno. Tudi zaradi tovrstnih koncesij je preganjanje dunajskih socialistov izgubilo sapo. Medtem je po drugih delih Avstro-Ogrske vztrajala selektivna represija nad »nereformiranimi« socialisti, kot kaže tudi Cankarjev primer.

Stranka JSDS je bila kot integralen, a avtonomen del Socialdemokratske delavske stranke Avstrije ustanovljena leta 1896. V volilni boj je prvič javno posegla februarja 1897, ko je v Ljubljani izšla edina številka časopisa *Zarja*. Še bolj izstopajoča je bila v tistem času protisocialistična represija avstrijskih oblasti na Hrvaškem (Držaić 2019: 11 idr.). Oblast je istočasno ovirala tudi tržaške levičarje. Leta 1902 je vojska krvavo zadušila veliko stavko, kar je slovensko in hrvaško primorsko inteligenco močno odvrnilo od Avstro-Ogrske. Tržaško-koprski dramatik Rudolf Golouh je tedaj urejal več anarhističnih časopisov, ki so bili drug za drugim v nekaj mesecih prepovedani: *Germinal* (1905–1906), *Il Germe* (1907), *Il Pensiero* (1908) in *L'Aurora* (1909). Golouh piše, da je »[d]ržavni pravdnik [...] neusmiljeno pustošil po [...] stolpcih, črtal z rdečim svinčnikom stran za stranjo«, ker cenzuriranih delov ni bilo mogoče natisniti, »so bile vse strani snežnobebe, le naslovi člankov in podpisi so blažili monotono praznino« (Golouh 1966: 11–12).

Po polomu z glasili je Golouh policiji sporočil, da bo v štirinajstih dneh začel izdajati list z imenom *La Tempesta* (Vihar): »Pa me je počastila z odlokom, v katerem je bilo pravno povedano, da z *Vibarjem* ne bo nič, me lepo zaprla in po prestani kazni izgnala 'z vsega deželnega teritorija cesarsko-kraljevega svobodnega mesta Trst', čeprav ni bilo takrat v avstrijski zakonodaji za tak ukrep zakonite podlage.« (Golouh 1966: 14–15)

Golouh je zapustil še precej pričevanj o avstro-ogrski cenzuri socialistov in anarhistov. K marksizmu je prehajal postopoma: najprej je bil anarhist, od leta 1910 naprej član JSDS, leta 1920 pa je soustanovil Delavsko socialistično stranko za Slovenijo, prvo slovensko komunistično stranko. Cankarja, ki ga je spoznal v Trstu, je označil za iskrenega socialista: »Preden sem prišel v stik z njim, sem sodil, da se je [...] pridružil delavskemu gibanju iz trenutne velikodušne naklonjenosti – iz razgovorov pa sem posnel, da se je oklenil socialistične stranke po tehtnem premisleku in po temeljiti poglobitvi v nauke

znanstvenega socializma. Nič mu ni bilo na tem področju tuje in neznano.« (Golouh 1966: 25)

S Cankarjem pa ga je povezovalo še marsikaj drugega: oba sta se nasproti Avstro-Ogrski zavzemala za republiko, oba sta nazadnje iz Ljubljane vzdrževala stik s tržaškim delavskim gibanjem. Golouha so zaradi političnih stališč začasno izgnali iz Trsta, Cankarja pa v Ljubljani dvakrat zaprli. Tako Cankar kakor Golouh, ki je prvi uspešno prevajal Cankarjeva dela, med drugim *Hlapca Jerneja in njegovo pravico*, v italijanščino (Sancin 2013), sta se srečala s politično cenzuro. A preden si pobliže ogledamo Cankarjev primer, naj osvetlim še nekatere manj neposredne razsežnosti oviranja socializma, brez katerih vloge cenzure ne moremo razumeti v celoti.

Vloga medijske očrnitve socializma v avstro-ogrski politični represiji

Pri ustvarjanju zastraševalne klime dezinformacij sta se represivni aparat in sodstvo Habsburške monarhije lahko zanašala na uradno časopisje. V desetletjih po letu 1848 so pred socializmom redno strašile skoraj vse publikacije obeh meščanskih taborov. Vsesplošno blatenje ali kar demoniziranje socializma izpod peres tako liberalcev kakor klerikalcev je olajšalo delo žandarmeriji in cenzuri. Podobo socializma, kakršno so mediji ustvarjali že v času Cankarjevega odraščanja, dobro ponazarja odlomek iz članka »Avstrijski socializem«, ki je izšel kot neprizanesljiv uvodnik konservativnega *Slovenca* ob zgoraj omenjenem ustanovnem kongresu avstrijskih socialdemokratov v Hainfeldu:

Zviti pomagači židovskih kapitalistov in oderuhov zmotili so nekaj dunajskih delavcev in tujih gostov, da so se zbrali meseca decembra v Hainfeldu, kjer so sklepali ostre resolucije proti krščanstvu in krščanski šoli [...]. Tudi delavci so ljudje in imajo pravico živeti v državi [...]. A če bodo židje govorili v imenu delavcev, kakor zadnjič v Hainfeldu, obrniti se mora od njih vsak pošten človek, ker taka načela, kakršna sta na shodu razvijala žida dr. Adler in dr. Braun, ne strinjajo se niti s katoliško niti z državno moraljo. (Nav. po: Kermavner 1963: 102)

Poleti 1889, le pol leta po objavi teh vrstic, je novinar liberalnega *Slovenskega naroda* izjemoma branil stavkajoče zagorske rudarje. Lokalna oblast je številko zaplenila kot nevarno miru in redu. Samo teden zatem je bila na enak način

konfiscirana številka *Slovenca*, saj je njegov dopisnik prostodušno spregovoril o oblastnem terorju nad stavkajočimi, in sicer o aretacijah in deložacijah delavcev iz stanovanj (Kermavner 1963: 134). Ravno tovrstno občasno sankcioniranje je vsakič pokazalo, da so bili meščanski časopisi ves preostali čas uigrani z nazori represivnega aparata – pa naj so se avtorji tega zavedali ali ne.

S takšnimi ukrepi so avstrijski politiki več desetletij uspešno ustvarjali ozračje, ki je delavstvo odbijalo od udejstvovanja, vsem drugim pa vcepila vnaprejšnji zadržek do socializma. Tako je bil prvi slovenski intelektualec, dejaven v delavskem gibanju, šele Etbin Kristan v devetdesetih letih 19. stoletja, še v prihodnjem desetletju pa se je slovenska inteligenca »le maloštevilna vključila v delavsko gibanje« (Ferenc idr. 1981: 33).⁴

Cankar leta 1913 v znamenitem eseju »Kako sem postal socialist« na svojem primeru opisuje, kako je demoniziranje socializma v meščanskem tisku učinkovalo na inteligenco; takole piše o tem, kaj je menil o »socialni demokraciji« na začetku devetdesetih let:

Poznal sem jo iz pisanja meščanskih dnevnikov, torej prav nič drugače, kakor jo večina takoimenovane »inteligence« še dandanašnji pozna in sodi. Verjeti sem moral, da socialna demokracija na debelo in vsaki dan posebej izdaja »narod« – katerikoli »narod«, ali pa kar vse skupaj; da zapeljuje ubogega delavca v brezdomovinstvo in brezverstvo ter ga moralno kvari; da mu obeta paradiz na zemlji, o katerem sama vé, da je nedosegljiv; da se voditelji socialne demokracije pasejo in redé ob delavskih žuljih; in kolikor je vse še takih molitvic, ki jih molijo kakor vsakdanji očenaš [...]. (Cankar 1976: 120)

Cankar na istem mestu o meščanskem tisku zapiše takole: »Nikoli nisem imel veliko zaupanja do pameti in poštenosti meščanskih dnevnikov; do pameti še posebno ne.« Opisuje pa tudi, kako je prebral mainstreamovski članek, ki je

⁴ Pregarjanje še zdaleč ni bilo omejeno na represivni aparat in stalno časopisno ofenzivo. Delavskih shodov in zlasti stavk ni vedno zaustavila oborožena žandarmerija ali vojska (čeprav je bilo to pogosto) – včasih so jih razbili nahujskani civilisti. Prvomajske shode so najprej poskušali zaustaviti podjetniki (Ferenc idr. 1981: 23). Leta 1913 so prvomajsko slavje v Sv. Antonu pri Koprju razbili pretepači (Golouh 1966: 40–41). Od septembra 1894 pa so več socialističnih shodov v Ljubljani in na kranjskem podeželju razgnali kar zavzeti aktivisti iz vrst krščanskih socialcev (Ferenc idr. 1981: 27). V takšnih primerih je seveda nadvse težko najti nedvoumne prstne odtise oblasti, a jih je hkrati od nje nemogoče popolnoma ločiti.

socialdemokratski tisk okrivil za nasilje na »nekem štrajku«, in nato sam poiskal blateni *Arbeiterzeitung*. Opazil je, da je argumentacija v tem časniku »vse drugačna« od tiste v meščanskem tisku. Hkrati je občutil, da ne bere »novega, tujega evangelija«, saj je vse to spoznal »že ob mukah in dvomih« in iz »življenja samega« (Cankar 1976: 121).

Ob koncu eseja Cankar izpostavi še epistemološko razsežnost kritičnega »naziranja, ki si ga je priboril človek sam«, s kritičnostjo do vsiljenih fraz:

Tako sem prav nakratko in le v poglavitnih črtah narisal pot, ki jo napravi »šolan« človek do socialne demokracije. Mislim namreč, da se tudi drugim ni godilo veliko drugače nego meni. Preplezati mu je treba trudoma devetkrat devet plotov, ki mu jih stavijo stare, priučene in posvečene fraze, dokler mu trpkost življenja, stud do »narodne«, »napredne« in »krščanske« politike ter naposled znanstveno spoznanje ne pokažejo tistih ciljev, ki so vredni njegovega razuma in njegovega srca. Tako politično prepričanje in tako svetovno naziranje, ki si ga je priboril človek sam, mu je nadvse dragoceno in mu ga ne more vzeti nobena sila na svetu. (Cankar 1976: 121)

Ob časniški ofenzivi na socializem velja spomniti, da je oblast ogromno socialističnih glasil (začeni z *Novim časom*) ukinila ali pa so ta prenehala izhajati zaradi drugih političnih neveselosti. K eseju »Kako sem postal socialist« se vrnemo v enem od ključnih momentov političnega pregona vrhniškega pisatelja, najprej pa se posvetimo njegovim srečanjem s cenzuro oziroma politično represijo nasploh.

»Krvavi dnevi v Ljubljani«: cenzura Cankarjeve obsodbe dvojnega uboja

Kratko besedilo »Krvavi dnevi v Ljubljani« je Cankar septembra 1908 napisal kot uvodnik v številko tržaškega glasila JSDS *Rdeči prapor*. Govori o tragični, povsem nepotrebnih smrti dveh mladeničev, ki sta padla kot žrtvi prekomernega, vojaškega nasilja ob ljubljanskih protestih – Rudolfa Lundra in Ivana Adamiča (od leta 1952 se po njiju imenuje nabrežje zelo blizu kraja, kjer sta bila ustreljena).

V petek, 18. septembra, je liberalna stranka v ljubljanskem Mestnem domu (kjer danes domujeta Šentjakobsko in Lutkovno gledališče) sklicala protest iz

ogorčenja nad nemškimi nacionalističnimi izgredi nad Slovenci na Ptuj – pa tudi nad mlačnostjo policije in okrajnega glavarstva pri ukrepanju. Po koncu ognjevitih govorov je bilo okoli deset tisoč udeležencev naprošenih, naj se mirno razidejo. To bi se morda tudi zgodilo, če jih ne bi že na današnjem Krekovem trgu iz stavbe nemškega trgovca Nagyja začeli polivati s črnilom. Razjarjeni protestniki so na provokacijo odgovorili z razbijanjem stekel (Mrak 2012).

Zborovanje je postopoma eskaliralo v napad na nemške nacionalne ustanove in napise v Ljubljani, deželna vlada pa je še isti dan vpoklicala 27. pešpolk iz t. i. belgijske vojašnice na današnji Metelkovi, katere polkovni pokrovitelj je bil belgijski kralj – in kolonialni krvnik Konga – Leopold II. Čeprav je bila sobota mirnejša, je ljubljanski župan Ivan Hribar, pomemben član stranke, ki je protest le dan prej sklicala, Ljubljance v tisku opozoril: »Danes zvečer zasede vojaštvo vse ulice in ima ukaz takoj ostro streljati!« (Nav. po: Mrak 2012). Kljub temu so se manjše protestne akcije nadaljevale vse do nedelje. Takrat je spet nastopil 27. pešpolk skupaj z domobranci in konjeniki, ki so skupaj zaprli večino cest ter budno spremljali in opogumljeni z ukazom nadrejenih prerazporejali mimoidoče (Mrak 2012).

Med njimi je bil tudi 22-letni strojnik Narodne tiskarne Rudolf Lunder, ki se protestov sploh ni udeležil. Z zaročenko sta se poskušala vrniti s sprehoda po bližnjici, ko so vojaki pred stolnico na ukaz deželnega predsednika barona Theodorja Schwarza začeli streljati in prestrelili njegova pljuča. V neoboroženi množici je bil tudi 15-letni gimnazijec Ivan Adamič, mlajši brat skladatelja Emila. Oba mladeniča sta bila pri begu ustreljena v hrbet. Na njenem pogrebu, ki je bil v torek, 22. septembra, so govorili Hribar, mestni odbornik in prihodnji liberalni župan Ivan Tavčar ter desni socialdemokrat Anton Kristan. Dogodek je slovenski mladini različnih nazorov množično priskutil Avstro-Ogrsko (Mrak 2012).

Cankar, ki je bil tedaj ves dan na Rožniku in je za vojaško agresijo izvedel šele okoli polnoči v kavarni Union, je besen napisal sestavek. *Rdeči prapor* s Cankarjevim nepodpisanim uvodnikom (vskočil je, ker je bil urednik *Prapora* Etbin Kristan v zaporu) je z debelo črno obrobo izšel dan zatem, 23. septembra (J. K. 1936: 1). Policija je številko zaplenila in dovolila ponovno izdajo, potem ko je cenzura prečrtala šest odstavkov od osmih. Cankarjevo besedilo v prvem odstavku navede »golo dejstvo«, da je vojaštvo »umorilo dvoje mladih ljudi in težko ranilo preko deset oseb«, dejstvo pa je »samo po sebi tako strahovito, da

skoraj ni potreba pisati komentarja; napravi si ga lahko vsakdo sam v svoji duši in v svojem prepričanju» (Cankar 1976: 77).

To še ne bi zadostovalo za cenzuro; o tragičnih smrtih je ne nazadnje poročal tudi meščanski tisk; *Slovenski narod* je padlima namenil celo posebno izdajo (Mrak 2012). Prav tako ni bil politično sporen drugi odstavek, v katerem Cankar neromantizirano opisuje demonstracije »[n]ekaj mladih, nespametnih ljudi«, ki so zgolj »mladinski bumel brez cilja«, saj »živ krst na svetu ne more povedati, kaj naj bi se bilo doseglo z njimi in komu naj bi bile koristile« – kot takšne pa jih Cankar v imenu socialistov obsoja (Cankar 1976: 77). Prav zaradi te brezcilnosti liberalističnih demonstracij, ki so bile »drugega nič, nego pravi in pristni ljubljanski 'hec'«, bi se lahko vse končalo z »nekaj zdrobljenega stekla« (Cankar 1976: 77).

Sliki 2 in 3. Naslovna stran *Rdečega praporja* z dne 23. septembra 1908 s Cankarjevimi anonimnim uvodnikom: različici pred zaplembo in po njej. NUK.

»Ampak visoka deželna vlada je hotela drugače, visoka deželna vlada je hotela krvi,« pravi Cankar takoj zatem – in prav od (vključno) te povedi naprej je

cenzura črtala celotno besedilo (Pijade 1951: 157). Cankar v nadaljevanju opisuje nedeljsko umiritev »šundra« demonstracij, ko »je začelo demonstrirati po mestu orožništvo in vojaštvo«, in sicer »proti mirnemu prebivalstvu«. Demonstranti »nobenemu človeku niti lasu niso skrivili«; še več, »ne vojaštva in ne orožništva nihče ni napadal, temveč [...] je svobodno in brez odpora komandiralo po mestu, kakor po zasedenem in sovražnem kraju«, čeprav vojska v Ljubljani ni imela česa varovati ali braniti. »Kako torej si je razlagati ravnanje vlade? Kako ravnanje vojaškega poveljstva? Gruča ljudi, mladih fantov, žensk in otrok, stopi na ulico, poje in žvižga – pobesnel lajtnant komandira 'Feuer' in dvoje mrtvih leži v prahu! – Ali je ta grozota delo gole blaznosti, ali pa zavedne zločinske namere? Bodi že to ali ono: hudodelstvo je storjeno in zdaj se samo vpraša, kdo je hudodelec!« (Cankar 1976: 78)

Cankar je v anonimnem uvodniku obtožil deželnega predsednika, barona Theodorja Schwarza, da je »klical vojaštvo na noge«, pri tem pa vedel, »da vojaštva *ni potreba*«, in poznal »*razpoloženje* in moralno kvaliteto tistega polka«. Zato »je moral sklepati, če ni popolnoma zabit, da ravno sam *provocira* konflikte, ki jih dotlej ni bilo« – in »*krivda za nedeljske umore pada torej v prvi vrsti nanj!* Obračunati bo treba z njim, korenito in kmalu! S krvjo oškropljen človek ne more biti ne dan gospodar dežele!« (Cankar 1976: 78)

Ni pa bil po Cankarjevem mnenju odgovoren zgolj Schwarz: uboji so bili po Cankarju posledica brutalnosti avstrijske armade, »za katero žrtvuje ljudstvo milijarde in milijarde«, in »tista armada je slavila v nedeljo zvečer svoj veliki praznik; zakaj slavno je premagala enega gimnazijca in eno kontoaristinjo!« (Cankar 1976: 78) Cankar je menil, da bo krvava nedelja komu morda odprla oči, »čemu je za rabo bajonet, ki ga je pohlevni državljani sam kupil, in kam leti svinec, ki ga je sam plačal« (Cankar 1976: 79). V zadnjem odstavku je pribil, da se bo s »slavnimi deli Schwarza in njegovih hlapcev« nekoč ukvarjalo »še vrhovno ljudsko sodišče – ljudski parlament« (Cankar 1976: 79).

To se v reakcionarni, protidemokratski monarhiji seveda nikoli ni zgodilo, so pa dogodki dodatno zapletli Schwarzevo razmerje z obema slovenskima strankama, zlasti s konservativno Slovensko ljudsko stranko. Njen voditelj Ivan Šušteršič je Schwarza v šahu držal vse od decembra 1907, ko je SLS na deželnozborskih volitvah v splošni kuriji osvojila absolutno večino (Kocijančič 2010) – in tako tvorila jedro deželne vlade, ki je po Cankarju »želela krvi«.

»Ta še liberallec ni, temveč ... vrag vedi kaj!«: cenzura Cankarjevih *Hlapcev*

Absolutna zmaga SLS in njenega agresivnega konservatizma je ključna tudi za razumevanje naslednje etape politične cenzure Ivana Cankarja. Tokrat ni bil cenzuriran anonimen uvodnik, temveč je bila onemogočena uprizoritev Cankarjevega dramskega besedila. Leta 1908 je Cankar ob Trubarjevi štiristoletnici pisal: »Nevarnost, da jadramo s polnim vetrom nazaj v sedemnajsto stoletje, je očitna; tako imenovano napredno meščanstvo pa se ne gane, kvečjemu le včasih milo zajavka ter prosi milosti in kompromisa.« V reševanju te težave se je tako kakor ob koncu članka za *Rdeči prapor* zanesel na »ljudstvo samo«, saj je »[I]e ono [...] dedič in zvesti varuh vseh naših revolucionarnih tradicij«, v njem pa živi »mogočna volja po svobodi« (Cankar 1976: 205). To pa so tudi osnovni nastavki njegove sočasne drame.

Pod pritiskom konservativne kranjske deželne vlade je cenzurni svet, ki je sicer pregledal vse slovenske drame, namenjene uprizoritvi, v teh letih onemogočil vsaj tri: *Grčo* Frana Govekarja, *Samosvojega* Etbina Kristana (Moravec 1969: 150) in Cankarjeve *Hlapce*. Cankar je septembra 1909 pisal: »Naredil sem veren portret naših sedanjih nadvse umazanih političnih razmer. Če pride na oder, bodo tulili; in priti mora!« (Cankar 1971: 224). Takrat je še verjel, da bo do decembra drama na odru. Deželna vlada pa jo je na začetku decembra poslala v cenzurni postopek. 15. decembra je ljubljanski Policijski oddelek dramo prejel v obravnavo. Cankar je takrat že vedel, da pred novim letom še ne bo vaj, pred sredino januarja pa ne premiere. Pri cenzuri se je zataknilo in Cankar je cenzorja obiskal, a ni bil uspešen (Moravec 1969: 150). *Polizeiabteilung* je za pregled izbral člana cenzurnega sveta, pesnika in prevajalca Antona Funtka (Auersperger in Oblak Čarni 2010: 40).

Kmalu zatem je Cankar pisal: »Mojo dramo bo cenzura najbrž iz političnih (t. j. nespametnih) razlogov prepovedala. Zdaj zavlačuje rešitev.« (Moravec 1969: 150) 21. decembra je med »11 težavami«, ki so ga ravno pestile, zaročenki Steffi Löffler pisal o prepovedi igre kot o gotovem dejstvu (Cankar 1975: 125). Funtek je deželnemu predsedstvu svojo oceno poslal 5. januarja 1910, to pa je za dodatno mnenje povprašalo svetnika deželnega sodišča. Pod prošnjo je podpisan Theodor Schwarz, omenjeni svetnik pa je bil Fran Milčinski

(Auersperger in Oblak Čarni 2010: 40, 42). Ta je dramo isti mesec vrnil, ko mu je ravnateljstvo gledališča sporočilo, da igro umika s programa.

V indeksu arhiva policijske direkcije za 1910 je pod geslom »Theater – Zensur – Dilettanten« navedena Cankarjeva drama brez naslova, a nobeno dejanje ni ohranjeno niti v tekočih konvolutih. Tako ni mogoče reči, katerih je 62 osumljenih mest, ki jih pisatelj nekajkrat omenja – nasprotno so cenzorski popravki v leto mlajši Kristanovi drami jasno vidni (Moravec 1969: 150). Vseeno je iz prvih Funtkovih predlogov mogoče razbrati, da drama ni bila cenzurirana predvsem kot socialistična, temveč kot antiklerikalna (Auersperger in Oblak Čarni 2010: 40).

Cankar je v pismu Steffi tarnal:

Z mojo dramo so napravili nedopovedljivo nesramnost. Če bi jo bil cenzor takoj prepovedal – gotovo bi se jezil, a stvar bi bila opravljena. Tako pa roma zdaj moje uboge muze dete od Poncija do Pilata. Vse stresa z glavami in si pripoveduje dolge pravljice – in zdaj naj potuje drama še na Dunaj v cenzorski svet pri osrednji vladi. Po nemško se to glasi, da se stvar zavleče najmanj za dve leti. Tako ravnajo z delom, na katero sem bil po pravici ponosen. (Cankar 1975: 128; prevod citiran po Kraigher 1958: 362)

Steffi je napovedal, da bo prepovedano igro javno bral v Ljubljani (v veliki dvorani Mestnega doma) in v Trstu (v Delavskem domu). Bral je ni nikjer, a ni znano, zakaj: v nadaljevanju korespondence je le suhoparno dodal, da je tržaško predavanje »moral odpovedati«. Tržaški socialist Ivan Regent je sicer v tistem času Cankarju sam predlagal, da bi *Hlapce* uprizorilo tržaško dramatično društvo (Moravec 1969: 151). Nekaj mesecev po Cankarjevi smrti, maja 1919, je bila drama uprizorjena v Trstu, medtem ko je v Ljubljani, kot v spremni besedi piše urednik petega zvezka Cankarjevega *Zbranega dela* (Moravec 1969: 151–152), še nekaj časa ostala nezaželena.

Konec januarja 1910 je Cankar po nasvetu cenzorskega sosveta dramo sam umaknil. S tem je očitno želel preseči nadaljnje zaplete, saj je že od prej računil na uprizoritev v Pragi. Po napotku igralko in prevajalke v češčino Růžene Noskove-Naskove z dne 8. februarja 1910 je Cankar pisal ravnatelju Narodnega divadla Jaroslavu Kvapilu (Moravec 1969: 152). Kvapil mu je že 18. februarja odgovoril, da se bo potrudil, da bodo *Hlapci* izvedeni. Pisatelj in češki znanci so pričakovali, da bo drama, ki jo je Růžena Noskova-Naskova že

prevedla v češčino, na sporedu v sezoni 1918/1919; Kvapil je v zadnjem letu vojne za *Slovenski narod* celo izjavil: »Tako doživi slovenska izvirna drama, ki je v Ljubljani zaradi cenzure nemogoča, svojo premijero v Narodnem divadlu v Pragi.« (Nav. po: Moravec 1969: 178) To pa se ni zgodilo; *Hlapci* so bili v Pragi prvič uprizorjeni šele leta 1937, in sicer na Delavskem odru (Moravec 1969: 153). Pod vtisom neprilik je Cankar počasi opuščal misel na uprizoritev, v knjižni obliki pa je januarja 1910 drama vendarle izšla.

V *Domu in svetu* je publicist in poznejši duhovnik Leopold Lenard razbesnjen nad izdajo pozval konservativno učiteljstvo, da se je na sestanku Slomškove zveze zbralo in zahtevalo od vlade prepoved uprizoritve *Hlapcev*, ki je bila sicer že prepovedana. *Slovenec* je protestne zahteve konservativnega učiteljstva natisnil namesto prave knjižne recenzije (Moravec 1969: 159). *Hlapci* so tako edina Cankarjeva drama, katere uprizoritev avtor ni doživel, o njeni cenzuri pa podrobneje govori poglavje Jerneja Habjana v tem zborniku.

Zavzemanje za jugoslovansko republiko leta 1913: Cankarjev prvi politični zapor

V letu pred vojno je imel Cankar zaradi svojega socializma nove težave z represivnim aparatom. Tudi glede teh je najbolj zgovoren zgoraj obravnavani esej iz leta 1913 »Kako sem postal socialist« – le da tokrat ne s svojo vsebino: na tem mestu nas bolj zanima kontekst, v katerem esej ni prišel pred bralstvo, za katero je bil prvotno zamišljen. Besedilo bi moralo biti objavljeno v *Družinskem koledarju 1914*, ki pa ni izšel, tako da je luč sveta ugledalo šele po avtorjevi smrti in propadu monarhije, in sicer v pisatelju posvečeni dvojni decembrski številki *Demokracije*, ki je imela podnaslov *Socialistična revija*.

Zakaj ena »temeljnih Cankarjevih izpovedi«, kot jo imenujeta Voglar in Moravec (1976: 315), ni izšla? Ob postumni objavi je urednik Janez Kocmur redkobesedno zapisal: »To črtico mi je bil izročil Cankar v poletju l. 1913 kot prispevek za *Družinski koledar*, ki ga je nameravala izdati 'Splošna delavska zveza Vzajemnost za Kranjsko' za l. 1914. Koledar ni prišel zaradi tehničnih ovir v tisk. Pisatelj je dovolil, da lahko objavim črtico v kakem strankinem listu, kar pa se mi zaradi razmer, povzročenih vsled vojne, ni zdelo umestno.« (Nav. po: Voglar in Moravec 1976: 315)

Širši kontekst vendarle kaže, da neobjava ni bila posledica zgolj »tehničnih ovir«: zdi se, da ji niso nič manj botrovali ukrepi, s katerimi je represivni aparat deželne vlade sankcioniral Cankarjevo znamenito predavanje »Slovenci in Jugoslovani«, ki ga je aprila 1913 organizirala prav Vzajemnost. Vprašanja o povezovanju Slovencev z drugimi jugoslovanskimi narodi so se v ospredje prebila jeseni 1912, ko se je začela prva balkanska vojna. Cankar se je v predavanju opredelil do v slovenski javnosti aktualnih družbenih dilem (Voglar in Moravec 1976: 375). Poudaril je nujnost političnega združevanja s preostalimi Južnimi Slovani, ostro pa je obsodil novoilirizem, ki je Slovincem odrekal narodno individualnost.

To je bil odgovor na t. i. tivolsko resolucijo, s katero je jedro JSDS sprejelo misel, da se morajo Slovenci postopoma narodno, tj. tudi kulturno in jezikovno, popolnoma poenotiti s preostalimi Južnimi Slovani. Cankarjev odpor do sklepov resolucije (ki ga je delil s številnimi drugimi pomembnimi člani JSDS, med drugim z Antonom Dermoto, Henrikom Tumo in Albinom Prepehuhom) je omajal njegov odnos z Etbinom Kristanom, glavnim zagovornikom resolucije (Voglar in Moravec 1976: 377–380).

Javni odziv na predavanje je bil v skladu s tem, kar sem o medijski očitni socializem pisal zgoraj. Napadli ga nista le obe osrednji proavstrijski meščanski publikaciji, *Slovenec* in *Slovenski narod*, temveč tudi liberalni novoilirski dnevnik *Dan*, ki je sicer prav tako nasprotoval Avstriji (Voglar in Moravec 1976: 391–392). Cankar je Kraigherju 24. aprila pisal: »O mojem predavanju si morda bral poročilo v *Zarji*, ki je precej točno. Kar so drugi listi pisali, je gola infamija. Ozmerjal sem vrazovanje [tj. iliristično tendenco], pa je bil koj ogenj v strehi. Na ta način se mi je posrečilo, kar bi se drugemu nikomur: zameril sem se hkrati veleizdajalcem [tj. protiaavstrijskim novoilircem] in policiji! [...] Jaz se sicer smejem, v resnici pa so vse te stvari prokletno žalostne.« (Cankar 1973: 91)

A novoilirci niso bili edini, ki so se lahko prepoznali v Cankarjevi kritiki jezikovno-kulturnega stapljanja Južnih Slovanov. Pred vojno so v sklopu političnega povezovanja tudi kulturno in jezikovno stapljanje vsaj med Slovenci in Hrvati namreč zagovarjali nekateri pomembni slovenski liberalci in konservativci.

Med liberalci sta bila vsaj do neke mere za stapljanje Ivan Hribar in Bogumil Vošnjak, Ivan Tavčar pa je že v prejšnjem stoletju več kot enkrat izjavil, da so Slovenci »alpski Hrvatje« (Zajc 2006: 225, 234, 268–274). Med zagovorniki

jezikovnega stapljanja je bil tudi Fran Milčinski (Zajc 2006: 272). Ta je bil, spomnimo, kot kranjski deželni sodni svetnik bežno vpleten v cenzuro Cankarjevih *Hlapcev*. Slovenska ljudska stranka pa je zagovarjala trializem – program ideologa hrvaškega nacionalizma Anteja Starčevića, ki je Slovence ob prelomu stoletja obravnaval kot planinske Hrvatke. Med konservativci je slovensko jezikovno stapljanje s Hrvati v Cankarjevem času najdejavneje propagiral Aleš Ušeničnik (Zajc 2006: 276–278). Cankar si je, ogorčen nad klerikalno podrejenostjo hrvaškim interesom, v osnutku govora na nekem mestu pripisal opombo: »*Slovenec* – pohrvatiti nobene škode« (Voglar in Moravec 1976: 378).

Kot sem že namignil, predavanja v organizaciji socialističnega društva niso zatrli samo medijsko. Kakor na drugih javnih socialističnih dogodkih je bil tudi na tem predavanju prisoten policijski komisar. Cankarjev navdihujoč pogum pri soočenju z njim je pozneje opisal Josip Vidmar, ki je predavanje spremljal v živo:

Leta 1913 je bila Avstrija mogočna evropska država, skoraj nedotakljiva v svoji cesarski veličasti. Kdo bi si tedaj drznil spregovoriti o nji brezobzirno kritično ali jo celo javno zasramovati! Cankar je vpričo nas storil oboje, in to pogumno, neustrašeno in hkrati preprosto ter samo po sebi razumljivo. Njegova kritika je bila porazna, njegovo zaničevanje do te veličastne zgodovinske kulise globoko in utemeljeno z očitno naravo stvari, za katero je šlo. [...] Strmeli smo in tradicionalna bojazen pred to habsburško pošastjo je naglo kopnela v nas, in to za vselej. Te dele predavanja so spremljali nastopi in protesti policijskega komisarja, ki je hotel Cankarju vzeti besedo, kar se mu ni in ni posrečilo, dasi ga je tako rekoč fizično lovil okrog predavateljske mize. (Vidmar 1976: 212–213)

Policijski uradnik je v zapisniku o predavanju navedel svoja večkratna opozorila zaradi Cankarjevih menda napadalnih besed, priostrenega ozračja pa se je pozneje spominjal tudi Kocmur. Uradnik naj bi trikrat zahteval, da Kocmur Cankarja ustavi, in zagrozil, da bo razpustil prireditve. Kocmur, ki se je ustrašil za usodo Vzajemnosti, je Cankarju šepnil, naj predava bolj umirjeno, a se predavatelj ni pustil zmeti (Voglar in Moravec 1976: 390).

Kanonična različica besedila ne zajema celote govora, v katerem se je socialist Cankar zavzel za jugoslovansko republiko. To kažeta poročilo cesarsko-kraljevega policijskega konceptnega praktikanta Ivana Gogale, vladnega zastopnika na Cankarjevem predavanju, in zapisnik Cankarjevega zaslišanja pred preiskovalnim sodnikom (Voglar in Moravec 1976: 374, 393). Gogala je dan po predavanju ljubljanskemu policijskemu ravnateljstvu predal poročilo z obnovo predavanja ter svojih posegov in opominov (Voglar in Moravec 1976:

393). Navedel je tudi po njegovem najnevarnejši Cankarjevi izjavi: »Mi, kar nas je, *mi* vsi smo te misli, *da je naš edini cilj, da dosežemo jugoslovansko republiko*.«; »Pustimo Avstrijo v njenem lastnem dreku. Bodimo kakor Mazzini v Italiji« (Voglar in Moravec 1976: 394).

Policijsko ravnateljstvo je zadevo še isti dan predalo državnemu tožilstvu »z opozorilom, da obe Cankarjevi izjavi terjata sodni pregon« (Voglar in Moravec 1976: 395). Cesarsko-kraljevo deželno predsedstvo pa je ukrepalo tudi proti socialističnemu društvu Vzajemnost, ker to incidenta ni preprečilo. Odlok o ukinitvi društva je 19. aprila podpisal deželni predsednik baron Theodor Schwarz (Voglar in Moravec 1976: 395) – prav tisti Schwarz, ki ga je Cankar v cenzuriranem anonimnem uvodniku štiri leta in pol prej okrivil za septembrsko vojaško agresijo in ki se je januarja 1910 podpisal pod prošnjo deželnega predsedstva Milčinskemu, naj čim prej poda mnenje o Cankarjevih *Hlapcih* (Auersperger in Oblak Čarni 2010: 50). *Koledar*, ki ga je nameravala izdati Vzajemnost, tako seveda ni mogel iziti (tehnične ovire gor ali dol), bralstvo pa je bilo do Cankarjeve smrti prikrajšano za eno njegovih najpomembnejših političnih besedil.

Cankar je, očitno nepripravljen na pregon, Kraigherju 24. aprila pisal: »Zdaj me mislijo torej zašiti! Nikoli si nisem mislil, da pojdem še kdaj med narodne mučence!« (Cankar 1973: 91). Na majskem zaslišanju je bil zapisnikar Ivan Tavčar (Anon 1921: 151), 29. junija pa je državno tožilstvo pri deželnem sodišču Cankarja obsodilo, da je, v Voglarjevi in Moravčevi formulaciji (1976: 396), »spodbujal k nenravnemu in v zakonih prepovedanemu dejanju ter s tem zakrivil po 305. členu kazenskega zakonika prekršek zoper javni red in mir«. Glavna obravnava je potekala brez navzočnosti javnosti, saj so navzoče razgnali. Cankarju so dovolili le bližino treh zaupnikov, med njimi Otona Župančiča (Voglar in Moravec 1976: 396). 12. septembra je šel Cankar za en teden v zapor. Kraigherju je ob izpustitvi pisal, da mu ni bilo hudega, »samo – 'kajenje je vsakomur brezpogojno zabranjeno'!! – Bog se usmili!« (Cankar 1973: 94).

Prva svetovna vojna: stopnjevanje politične represije in Cankarjev drugi politični zapor

Leto 1914 je tudi na Dunaju spet premešalo karte. Socialisti so se ob začetku vojne znova znašli v nemilosti, čeprav je reformistično vodstvo stranke podprlo imperialistične vojne kredite. Čeravno intenzivnejši, pa je bil antisocialistični podton represije, paradoksalno, bolj prikrit. Tako so skoraj vse dejavne člane sindikatov – na videz naključno – vpoklicali na fronto, kar je nenadoma zaustavilo sindikalno dejavnost (Golouh 1966: 73). A tudi neposredna cenzura se je dodatno zaostрила.

25. julija 1914 je oblast dvojne monarhije z dekretom *de facto* ukinila svobodo tiska in vpeljala preventivno cenzuro.⁵ Strogo je prepovedala komuniqueje o vojaških operacijah. Cenzurirana je bila vsaka kritika monarhije, ta ukrep, ki socializma sicer nikjer ne omenja, pa je v praksi po vsej monarhiji najprej in najbolj prizadel prav socialistični tisk (Ehrenpreis 2014).

Slovenski in drugi južnoslovanski socialisti so se tudi med vojno po svojih močeh upirali avstro-ogrski cenzuri. *Naprej*, novo glasilo JSDS, ki je nastalo poleti 1917 po obnovljeni socialistični dejavnosti (Dobrila idr. 1969: 33), je tako 6. junija 1918 zapisalo: »Celokupni izvrševalni odbor protestira kar najenergičnejše proti prakticiranju cenzure, ki misli, da bo s tem, če popači tiskana poročila o dejstvih, odpravila tudi dejstva sama.« (Anon 1918)

Ivan Cankar je bil kmalu po začetku vojne, avgusta 1914, še enkrat zaprt kot politični osumljenec, in sicer zaradi simpatij do Srbov. Kot številni drugi slovenski socialisti je bil po začetku imperialistične agresije imun proti sistematičnemu protisrbskemu hujskanju v meščanski javnosti. Kako je to hujskanje oblikovalo slovensko javno debato – in kako se je v njej znova odrezal meščanski tisk –, naj ilustrira izjava iz meseca, ko so Cankarja drugič zaprli. Z označbo »krasne apostolske besede« jo je na prvi strani objavil *Slovenec*. Njen avtor, ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič, leta 1899 požigalec Cankarjeve prve pesniške zbirke, v njej kliče h krvavemu maščevanju nad Srbi za »črno, sramotno izdajstvo«:

⁵ Petra Svovljšak o tem razpravlja v nedavnem članku (2020: 277) in v svojem poglavju v pričujočem zborniku.

Možje, kliče vas cesar, da z orožjem v roki maščujete skrajno krivična, že večletna prizadevanja razkosati in uničiti našo krasno Avstrijo [...]. Možje, ne bojte se! Morebiti nekatere od vas na bojnem polju čaka smrt? O, junaška smrt, o sveta, o srečna smrt! Pa kaj pravim smrt: ne ne, ne čaka vas smrt, ampak čaka vas posmrtno življenje, preblaženo, nebeško življenje, po katerem koprnimo vsi. [...] Taka žrtev celo vice izbriše. (Jeglič 1914: 1)

Cankar je moral v zaporniški čumnati na Ljubljanskem gradu brez pravega povoda ostati kar šest tednov, od konca avgusta do začetka oktobra 1914. V prostorih je bilo nagnetenih sto zapornikov, med njimi več slovenskih kulturikov. Zaporniško bivanje je bilo manj prijetno kakor prvič; načelo je njegovo zdravje, avgusta pa mu je umrl oče, kar je Cankarja zelo potrla. Pogreba se ni smel udeležiti, četudi se je njegov bratranec Izidor Cankar javil kot talec v času zaporniške odsotnosti (Dolgan, Fridl in Volk 2014: 54).

Sklep

V prvem delu prispevka smo videli, kako je habsburška represija (vključno s cenzuro) socialiste sistematično zatirala in jih večkrat primorala, da so spremenili taktiko. Avstro-ogrska (zlasti deželna) oblast je socialistična občila prepovedovala, cenzurirala ali pa je oteževala njihovo izhajanje, shode so redno obiskovali policisti, meščanski tisk pa je socializem in voditelje delavskega gibanja demoniziral. Vse to je prispevalo k temu, da se je tudi v deželah na območju današnje Slovenije inteligenca zelo pozno vključila v delavsko gibanje. V drugem delu prispevka je v ospredju Ivan Cankar kot avtor cenzuriranega časopisnega uvodnika, drame, katere uprizoritev so onemogočili, in političnega besedila, ki ni moglo iziti, ker so politično sankcionirali socialistično društvo, ki naj bi ga tiskalo. Politična sankcija je bila posledica Cankarjeve javne opredelitve za jugoslovansko republiko, ki je pisatelju nakopala tudi ječo. Manj kot leto in pol zatem, v prvih mesecih vojne, pa je bil zaprt še zaradi izražanja simpatij do Srbov.

Vir

ARS – Arhiv Republike Slovenije:

SI AS 16, Splošni spisi, leto 1889, fasc. 8 (2801–3200), št. 3106, *Novi čas*

Literatura

- ANON, 1921: Cankar pred sodnijo. V: Joža Glonar (ur.): *Cankarjev zbornik*. Ljubljana: Tiskovna Zadruga. Str. 149–163.
- ANON, 1895: The March of Victory or Social Reform in All Countries: Austria-Hungary. *Twentieth Century*, 31. 1. 1895, str. 11–12.
- ANON, 1918: Sodrugom in sodružicam! *Naprej*, 6. 6. 1918, str. 1.
- ANON, 2017: Resolutions of the Austrian Social Democratic Party Congress at Hainfeld (30–1 December 1888 and 1 January 1889) and the Subsequent Party Congress in Vienna (Pentecost 1892). V: Mark E. Blum in William Smaldone (ur.): *Austro-Marxism: The Ideology of Unity*. 2. zv. Leiden: Brill. Str. 19–23.
- AUERSPERGER, ALENKA, in MARIJA OBLAK ČARNI, 2010: Cenzura uprizoritve Cankarjeve drame *Hlapci*. *Vrbniški razgledi* 11, str. 40–51.
- BLUM, MARK E., in WILLIAM SMALDONE, 2017: Introduction. V: Mark E. Blum in William Smaldone (ur.): *Austro-Marxism: The Ideology of Unity*. 2. zv. Leiden: Brill. Str. 1–14.
- BRNČIČ, IVO, 1937: Za Cankarjevo podobo. *Ljubljanski zvon* 57, št. 4, str. 344–442.
- CANKAR, IVAN, 1971: *Zbrano delo*. 27. zv. Ur. Jože Munda. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- CANKAR, IVAN, 1973: *Zbrano delo*. 28. zv. Ur. Jože Munda. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- CANKAR, IVAN, 1975: *Zbrano delo*. 29. zv. Ur. Jože Munda. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- CANKAR, IVAN, 1976: *Zbrano delo*. 25. zv. Ur. Dušan Voglar in Dušan Moravec. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- ČEH ŠTEGER, JOŽICA, 2019: Cankar, Ivan (1876–1918). *Slovenska biografija*, 25. 1. 2019. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi155071/> (dostop 5. 1. 2023).
- DOBRILA, PAVEL, idr., 1969: *Oris kronologije delavskega gibanja na Slovenskem 1867–1968*. Ljubljana: Republiški svet Zveze sindikatov Slovenije.
- DOLGAN, MARJAN, JERNEJA FRIDL in MANCA VOLK, 2014: *Literarni atlas Ljubljane*. Ljubljana: Založba ZRC.
- DRŽAIČ, KARLO, 2019: *Marx, marksizam i brvatski radnički pokret do 1897. godine: diplomski rad*. Zagreb: K. Držaič.

- EHRENPREIS, PETRONILLA, 2014: Press/Journalism (Austria-Hungary). *International Encyclopedia of the First World War*, 8. 10. 2014. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/pressjournalism_austria-hungary (dostop 5. 1. 2023).
- FERENC, TONE, idr. (ur.), 1981: *Kronologija naprednega delavskega gibanja na Slovenskem 1868–1980*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- GERŐ, ANDRÁS, 1995: *Modern Hungarian Society in the Making*. Budimpešta: Central European University Press.
- GOLOUH, RUDOLF, 1966: *Pol stoletja spominov*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja.
- HENDERSON, WILLIAM O., 1976: *The Life of Friedrich Engels*. 2 zv. London: Routledge.
- J. K., 1936: [Opomba.] Ivan Cankar. Krvavi dnevi v Ljubljani. *Slovenija* 5, št. 18–19, str. 1.
- JEGLIČ, ANTON BONAVENTURA, 1914: Besede ljubljanskega knezoškofa dr. A. E. Jegliča vojakom. *Slovenec*, 11. 8. 1914, str. 1.
- KERMAVNER, DUŠAN, 1963: *Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884–1894*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- KRAIGHER, LOJZ, 1958: *Ivan Cankar: študije o njegovem delu in življenju, spomini nanj*. 2. zv. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- KOCIJANČIČ, ŠTEFAN, 2010: Ivan Hribar: cesar ga ni več hotel za župana. *Dnevnik*, 9. 6. 2010. <https://www.dnevnik.si/1042365532> (dostop 5. 1. 2023).
- MORAVEC, DUŠAN, 1969: Opombe. V: Ivan Cankar: *Zbrano delo*. 5. zv. Ur. Anton Ocvirk. Ljubljana: Državna založba Slovenije. Str. 133–267.
- MRAK, ANDREJ, 2012: Pripoved o nabrežju Adamiča in Lundra. *MMC RTV*, 23. 9. 2012. <https://www.rtvsllo.si/kultura/razglednice-preteklosti/pripoved-0-nabrezju-adamica-in-lundra/292109> (dostop 5. 1. 2023).
- PIJADE, MOŠA (ur.), 1951: *Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije: socijalistično gibanje u Sloveniji 1869–1920*. Beograd: Istorijsko odeljenje CK KPJ.
- ROZMAN, FRANC, 1973: Socialistično gibanje na slovenskem Štajerskem do leta 1889. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 13, št. 1–2, str. 53–101.
- SANCIN, BORIS, 2013: Golouh, Rudolf (1887–1982). *Slovenska biografija*, 2013. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi207472/> (dostop 5. 1. 2023).
- SVOLJŠAK, PETRA, 2020: Umetnost med cenzuro in propagando v prvi svetovni vojni. *Acta historiae artis slovenica* 25, št. 2, str. 269–293.
- VIDMAR, JOSIP, 1976: *O Ivanu Cankarju*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- VOGLAR, DUŠAN, in DUŠAN MORAVEC, 1976: Opombe. V: Ivan Cankar: *Zbrano delo*. 25. zv. Ur. Dušan Voglar in Dušan Moravec. Ljubljana: Državna založba Slovenije. Str. 261–429.

VRANICKI, PREDRAG, 1983: *Zgodovina marksizma*. I. zv. Prev. Irena Gantar-Godina. Ljubljana: Mladinska knjiga.

ZAJC, MARKO, 2006: *Kje se slovensko neba in brvaško začne: slovensko-brvaška meja v 19. in na začetku 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan.